
ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

Тодор Балкански (София, България)

БУЛГАРИЗМИТЕ. ТЕЗАУРУС

Abstract. Bulgarisms are all remnants of the language of the Bulgars (the ancient Bulgarians) which are still present in the contemporary Bulgarian language and in the languages of other nations that were in contact with them. The-saurus is a lexicographic term for a type of dictionary which contains the whole stock of words of a particular language.

Keywords: bulgarisms, thesaurus, dictionary, language

Надсловът се нуждае от кратък коментар:

Булгаризми са всички остатъци от езика на булгарите в българския и в другите езици, контактували с този древен народ.

Тезаурус е лексикографски термин за речник, който събира цялото словно богатство на един език. Етимонът е гр. *θησαυρός* ‘съкровище’.

Речникът тезаурус на и за един език в онимен и ономен план е по същество непостижима цел. Няма такъв тезаурус за словното богатство на един или друг език в света. По тази причина **терминът** тезаурус се използва от лексиколози и ономасти за словник, речник, онимикон, система от онимикони, в които се прави опит да се подреди цялото познато словно богатство, като пространството му е постоянно “отворено” за попълване. Засега българската лексиграфия познава един опит за тезаурус на българската топонимия, проект, който се опита да завърши събирането на топонимията в българската езикова територия с ръководител Мария Ангелова-Атанасова.

Тезаурусът на българизмите е възпрепятстван досега от ред екстралингвистични фактори:

- в българската русофилия беше механично пренесено отношението на руския и по-късно, в съветско време, на сталинския антибулгаризъм, при който историческото величие на българите беше заплаха за величието на руския народ на историческата сцена. Така се стигна до парадоксалната демографска версия за *българите*, създали четири имперски държави: *Българския хаганат*, *Хазарския хаганат* (*хазарите* са същински *българи*, които в края на съществуването си отчасти се юдеизират), *Волжкобългарския хаганат* и *Българският каганат*, да се представят при създаването на българската държава като “орда”, чийто състав не надхвърля 10 000 души (бойци заедно със семействата). Тази теза не е изживяна, независимо от обстоятелството, че езиковоархеологическите продукти на съвременната българология регистрират само в етнонимно-ойконимен план повече от няколко хиляди единици селищни имена, които пряко кореспондират с български етноними и геноними само в територията на *белите българи*, унг. *нандор фехер вар*, която е точно картирана от Днестър на изток, през Задкарпатието на север, Тиса на запад, Поморавието, Кутмичевица на югозапад, Беломорието със Запланина на юг, и Черно море на изток.

Развитието на българската българология през последните 60 години беше съзнателно забавяно! В исторически план се наблюдаваше на “славянското начало” и на невероятното “тракийско начало” при липсата дори на една тракийска дума в езика ни, което в езиковоархеологически план ясно доказва, че контакт между *българи* и *траки*, т. е. заварени балканци, които говорят *тракийски език*, не е имало! Така в лингвистичен план за българизми се броят уточнените от първите български етимолози десетина думи, които присъстват във всеки труд на българската историческа лексикология, именно: *козмиръ*, *чрътогъ*, *вългъ*, *чългъ* ‘ризнаца’, *пашеногъ* ‘баджанак’, *вълчогъ* ‘белезик’, *тоага* и др. по Ст. Младенов, История на българския език, С., 1933, 23. Към сигурните българизми са добавени *висеръ*, *боларинъ*, *возвергъ*, *вапати*, *санъ*, *шаран* с пълен преглед при М. Москов. Българо-тюркски езикови контакти (остатъци, състояние и проблеми) в Съпоставително езикознание, 3–5, 1981, с. 80 и сл.

Работата по установяването на българизмите продължи в два плана – научен: М. Москов с прочит на Именника на българските ханове, Б. Симеонов. Прабългарска ономастика, хабилизационен труд (1983), издаден под същото име през 2008, една докторска дисертация на полски език, Марияна Парзулова. Българите и българите в Крим, докторска дисертация, С., 2008, издадена под същото заглавие, Бургас, 2010; Сосланбек Байчаров. Древнетюркские рунические памятники Европы, Ставрополь, 1989; М. Закиев и Я. Ф. Кузьмин-Юманиди. Волжские булгары и их потомки, Казан, 1993; А. Халиков. 500 руски фамилии от българо-татарски произход, С., 1993 и др. Най-общо тезата на българската българология се противопостави на тезата на руската, съветската и тюркската българология, където *българският език* е в класификациите на тюркските езици. Ние, българските българолози, застъпваме становището за това, че *българският, аварският* и късният *хазарски* език по същество са представители на клон от алтайските езици, различен от този на тюрките, който се появява на историческата сцена около 500 г. Докато българските, посочени по-горе езици, са регистрирани преди тази дата (повече при Б. Симеонов. Прабългарите и техният език, Първа национална младежка школа по езикознание, С., 1981, с. 30 и сл.).

С “разхлабването” на комунистическия режим през 80-те години на м. в. “избуя” т. нар. *прабългаромания*, в чието поле с особена стръв се включиха нефилолози, нелигвисти и неономасти, които на принципа на случайната междуезикова омонимия и паронимия “разро-виха” близки и далечни езици, дори етиопския, този на шумерите и под., за да издирват “български” думи и имена. Некомпетентно езикът на българите беше определян за индоевропейски, ирански по същество. Тезата толкова се хареса на историците, че те я прегърнаха, без да се допитат до езиковедите, до българистите. Стигна се до там, че днес никой не вярва на писаното от мен и колегите българисти, докато навсякъде се цитират българистичните фантазии “а ла Петър Добрев”. Не зная някой в последните години да е продължил опитите на Р. Рашев. Прабългарите през V–VII век, С., 2005, М. Парзулова, цит. съч., да осветли българистичните упражнения на Петър-Добревите последователи. В контекста на представяния тук тезаурус обаче тези българизми “менте”, казано в ниския стил, ще не ще влизат в

словника с обяснението за това, че не са българизми в дясната част на енциклопедичния труд (тезаурусът не използва практиката на тълковния речник с обяснение в едно изречение). Така по неволя в тезауруса влизат стотиците, а ще достигнат и хиляди, псевдобългаризми, измислени, изровени от псевдобългаристите.

Следващият важен въпрос е за базата на представяния тук тезаурус, чието събирателско начало съм поставил още през 1971 г., когато бях почти неук в българознанието и българознанието.

Българският език в неговия класически период, преди да се преформи в *българското тюрки* притежава завидна литература, чиито връх ще да е бил поемата на Микаел Бащу “Легенда за дъщерята на хана”. Две думи за нейния български език и нейната история:

- поемата е написана през 882 г. в *Бащу* : *Киев* на български език. Цялата българска митология, станала причина срещу нея да се надигне ислямът, после заедно с други летописи на *казанските българи*, после *татари*, е унищожена в комунистическия период на Русия. Възстановена е по подстрочник, запазен от казанския татарин И. Нигматулин, издадена на руски и турски език в Истанбул през 1991 г.: Микаэль Башту ибн Шамс Тебир. Сказание о дочери Шана. Едно четиристишие от поемата с оригиналния български език е записано в *Диван лугът ат тюрк*: Речник на тюркските наречия, съставен в XII в. от Махмуд Кашгари, срв.:

Etil surğ aqa turur
Kaĵa tub qaqa turur
Balyq tälim baqa turur
Kölung tagğ küsätür

Познато е в два превода: на М. Закиев (цит. съч., с. 113): “*Текут воды реки Волги, об скалу ударются. Много там рыб и лягушек, плавни тоже заполняются*”; и на Тамара Биттирева (Ономастично и етнолингвистично пространство на езика, т. II, 185): “*Воды Итиля текут, омывая скалы, в них множатся рыбы и лягушки, ими наполняется озеро*”. Привеждам текста като илюстрация на българския *хармонизъм на гласните*, който е безизключителен. В поемата, както се каза, са записани освен малкото лексеми в оригинал, и множество петрифицирани форми, които не търпят промяна и в българския тюрки,

по който е преписвана поемата, дори в библиотеките на Златната орда, като теонимите *Чакчак* (птица) *Гумай* при тюрките *Умай*, при балкарите (куманизиранни булгари) *Убай Албаста*, при балкарите *Алмаста*, *Джил* – бог на вятъра, *Кюян* – бог на гадателството, *Туни* – бог на подводното царство, *Лъчан* – букв. Сокол, богът, който преселва душите, *Булбул* – бог на любовта; представени са и *булгарските алпове* – всеки *алп* е митологичен герой, родоначалник на един или друг български род. За тезауруса е важна формата *Алп Бой Терек* – героят, който се бори със злото на земята и под. От този съпоставителен материал се разбира, че българският език още в епохата “Башту” (до Х в.) е протезирал думи с гласно начало с явно небулгарски произход: тюркската богиня *Умай* става *Гумай*, арабското име *Али* – *Гали* и под.; редуването на *г:к* било с огласяването на *к: Кюян*; *б:м:п* в българския изговор е било с огласяване *м:п: Умай*, *бугар* : *балкар* : *малкар*; срещу тюркското *ел* : *йел* ‘вятър’ стои българското *джел* (на българските *дж*-говори се спира в специален труд С. Байчаров). По-интересен е въпросът с *булгарското окане*. До днес смятахме, че окането в българските булгаризми: *тояга*, *корем*, *корд*, *испор*, *Бояну* срещу оригиналите: *таяг*, *каръм*, *кард* ‘нож’, *Аспар(ук)*, *Баян* и под. Версията за закръглянето на българско *a* в *o*, станало в българския език, не ще да е достатъчно достоверна, защото окави форми на булгаризми има още в Дастана на Бащу, където например алпът е *Бай Терек*, докато името при черните булгари на Кавказ е останало *Бай Терек* (така до днес се нарича и езеро в Черкеската долина на Балкария, името на Кубратовия син е *Баян*, друг *Баян* има при аварите и при хазарите. И един любопитен факт. Едва ли е необходимо да ви представям грузинския поет Шота Руставели (XII в.). Авторът два пъти съобщава името си в поемата *Героят с тигровата кожа*: *Шота* е оригинално грузинско име, описано в грузинската антропонимия. Що се отнася до *Руставели*, опитът да се обясни с жителското *Руствели* ‘жител на областта Руст’ е компрометиран, поне по четенето на Анатолий Железнодорожник. Очерки предистории Киевской Руси, М., 2000, където буквално е казано: “на сватбата на руския княжич, син на Андрей Боголюбски, с грузинската царица Тамара, представител на българите на име *Елаур* от рода *Ръшталвлъ* прочел поемата на Михаил Шамсъ – Бащу. Един от поканените грузински рицари Шота бил толкова

възхитен от поемата, че на място се побратимил с булгара Ръщавлъ, като приел неговото родово име. Впоследствие написал поемата *Витяз в тигрова кожа*, в която дори запазил персонажонимите на българския поет: *Хасан, Фатима, Аудано Дуло, Таврил*, които в грузинския текст са *Хасан, Фатима, Автандил, Тариел*. Така българският тезаурус се допълва с нови единици.

Солидна база са българските епиграфски паметници, Именникът на българските ханове, българските рунически паметници, които представят булгаризмите в оригинал. След прочутата *Овнешка битка*, когато волжките българи разбиват войските на Чингиз хан, пред татарската заплаха започва бягство на българската аристокрация в Русия, където е приета с отворени обятия от руските князе. В почти 100 тома с имената, гербовете на руското дворянство, българското присъствие с имена, водещи началото си от българската *племенна история*, изобилстват. Описани са донякъде от Н. Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения, М., 1979. Този изключителен тюрколог, но слаб булгарист, се страхува от името *българи, българский*, сложено под запрещение след намесата на Сталин в съветската етнография през 30-те години на миналия век (вж. повече при мене – Сталин и българите – Век 21, 1995) и в оценките до имена като *Пушкин, Шереметев, Балашов, Гогель, Суворов, Кутузов* и под., вм. характеристика “българско име” за етимона, си служи с безличното “тюркско”. Корпусът от тюркските имена на Н. Баскаков беше препрочетен като български при А. Халиков, цит. съч., където за тезауруса са представени около 500 имена като напр. *Кийкови, Кобякови, Мамини, Пушкини, Растови, Сомови* (възможност за осветляване на необясненото до днес *Сомовит*), *Сумбулеви, Токсубини, Тургеневи* и под.

През XII в. е записана унгарската Анонимна хроника за деянията на унгарците, които вземат земята на българите в Задкарпатието, в Трансилвания и в Банат. В този труд присъстват имена на българи като *Салан, Меноморут*, български епоними като *Арпад* и под., които съм представил в моите книги: С българско име и с българска кръв, С., 1996, Трансилванските българи, Велико Търново, 1966; Българите и българското от другата страна на Дунав, В. Търново, 2010. В тези трудове присъства и народното унгарско и официално име на Белград: *Нандор фехер вар*, буквално ‘градът на белите българи с име оногундури‘.

Фактологията на Анонимната хроника се представя превратно от румънската историография, където бележитите българи, вече българи, са припознати като власи (румъни). Тук е мястото да посоча, ме *Меноморут*, български вожд в Трансилвания, пише писмо на Арпад, в което посочва своето “българско сърце”.

В унгарската генонимия етнонимия има три имена с български произход и с български имена, а именно *каварите*, *секелите*, булг. *есекек* и *чангъи*, рум. *чангъите*, които подробно съм представил в “Българите и българското от другата страна на Дунав”.

През 1967 г. Румънската академия на науките издава многогодишния труд на един трансилвански учител на име *Кориолан Сучу*: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, II. Описани са хиляди имена на селища в Банат и Трансилвания с точна датировка с историческия изговор по години според унгарските документи. Така благодарение на този почти неизвестен на българската българология и българистика труд са описани имената на селищата – български и славянски, заварени от унгарците в тази земя. В тях лесно се отделя българското славянско и унгарското унгрофинско като влияние. По случайния подбор представям за илюстрация, напр.: *Сибю* – днешното име на голям трансилвански град, записано още през 1192 г. на латиница като *Cipiniensis*; 1211 г. – *Scibiniensis*; 1212 – *Villa Sybiniensis*; 1467 – *Sibinum* и пр. (Сучу II, с. 118 и сл.). Вещият езиков археолог лесно открива, че немското име на града Зибиенбурген ‘Седми град’ е паронимно осмисляне на българския оригинал, който румънския език по негов безизключителен езиков закон от XV в. преоформя от *Сибин* в *Сибю*. Името се засича с булгаризъм в българския език, сега познат по Еразмовото четене *Сивин* на велик жупан по времето на Борис I, а в етимологически план – с етнонима на българите *Суван* (друга отгласна степен), осветлен при Г. В. Юсупов. Булгаро-татарска епиграфика и топонимика как источник этногенеза казанских татар – В: Археология и этнография Татарии, вып. I, Казан, 1971, с. 221.

Тук е мястото да се посочи, че българологията вече разполага с огромен корпус като: *купи булгар*, *чдар булгар*, *оногу ндури*, *кутригури*, *барсили*, *есегел*, *сувари* и под. Посочените имена като *табън*, *ерми*, *хазар*, *мещер* : *месер*, *чавдар*, *аснар* и под. са описани с

подробности при И. Лезина и Ал. Суперанская. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий, ч. ч. I, II, М., 1994; С. Атаниязов. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабад, 1989; Р. Кузеев. Происхождение башкирского народа, М., 1974; Ал. Мусукаев. Балкарский тукум, Налчик, 1978 и мн. др.

По такъв начин се създаде предпоставка за съставянето на словник и тезаурус на булгаризмите, които разрешиха извеждането на нови фонетични закономерности в предаването им на български език. Това означава, че по-долу ще се опитам да направя нов прочит на българската лексика и онимия според фонетичните характеристики, ономастичните категории и онимообразуването (подредени азбучно).

Псевдобулгаризми:

Материалът в Тезауруса предоставя възможността като псевдобулгаризми да се определят имената:

1) със *запазено гласно начало* в българския език, което отпада още в старобългарския период: *Абоба*, като уж българско име на Плиска, *Авлон*, като уж ЛИ в османски документи, още в старобългарския период щеше да метатезира на *Валон*, *Адлу*, пак там, *айгър*, всъщност турцизъм, *Акеен* в осм. документи *алаша* ‘дръглив кон’; РИ *Альшинов* : *Альшлъко* – място до Шумен; *Алтимир* : *Елтимир* при Й. Заимов, стб. би трябвало **Латимир*; *арчаг* ‘географски термин за хребет’, кум. *арчаг* ‘седло’.

Погрешно разчетени по Еразмовото произношение на гр. β като в имена: *Авитохол* в м. *Абитохол*; *Исвул* в м. *Ишбул*; *Кордокува*, име на Ивайло.

2) *паронимни сближения*:

Алти, по келт. *алт* ‘скала’;

Анзой, град в митичната Балхара по Г. Чорчолов.

3) *булгаризми призраци*:

аборато, уж останала в итал. език от алцековите българи, което име Д²Амико разфасова по унг. *bor* ‘вино’ и монг. *bur* ‘вино’;

акча, ‘пари, богатство’, в коментарите към Джагфар тарихи и в стб. ез., измислица на Станчо Хвърчилков, *алтън* ‘злато’, пак там;

Ас Буган, уж булг. име на Испания, при същия автор;

Ахинора – булг. име, измислено от Н. Райнов, който не е знаел за хармонията на гласните в булг. език;

ацтек, измислен от Христо Маджаров булг. род, ат който уж произхождали *ацтеките*.

4) със запазено неударено коренно **а** от булг. име, което не би могло да не прегласи в **о** на българска почва;

Бабал, в османски регистри, четено от Д. П. Чолов за българско, би трябвало **Бобал*;

Бали, смятано от М. Мръвкарлова за булг., всъщност ар. *бали* ‘мъдрец’ и др.

Образувания за малка част от народ, племе, род:

аспар : *аспарук* : *Аспарух*

Балкар : *балкарук* : *Балкарук* и др.

Български етноними и епоними с българско *-ар* и варианти “народ, племе, род, човек” срещу тюркско *-аз* и варианти: *авар*

ас навур, етноним, *Азнавур*, арм. и груз. РИ

аспар : тюрк. *аспаз*

Балгър, в булг. и тюрк. *Балгъз* (надгробие във В. България)

балкар : *малкар* : *палгар* : *булгар* срещу огузко *булгаз* : *бургаз* и др.

Епоними

Арпад, на основателя на Унгарската държава, друга форма на епоним *арбад*, вж., *Ашина*, по булг. род *ашина*, успореден на *Дуло*, основател на Тюркския хаганат, огузирано *асина*, при кумани *Асена*, *Аспарух*: коляно *аспарух* на племето *аспар*, *ахтум*, булг. държавен мъж, записан в унг. хроники, вер. по булг. етноним *ахтун*, срв. род *актундъ* при киргизи, *Балкарук*, род на балкарите (тукум) за малка част от *балкар*.

Етимони във фамилни имена:

Азнавур (арм.), по грузинско *азнаури* ‘свободни’, а то по четене на М. Хабишев по кавказко име за българите *ас навур*;

Байданови, булг. ФИ, наивно при Илчев по *Бай Дано*, срв. род *Байдан туугун* при каракалпаците, при киргизите *майдан*;

Руставели, коментирано по-горе, и др.

Етноними (имена на народи, племена, племенни родове, подродове, колена на племена, родове):

Алак, *алан* ‘коляно на българите; самоназвание на каракачаните’;
Алмаиш, булг. племенен род при унгарци;
Арбат, булг. племе, запазено при кримските татари (вж. топоним *арбат*, епоним *Арпад*);

ас<*и*>, наследено от прани, за голямо коляно на българите, ДФ *аскал*, *есегел*, деформатив в унг. *секели*, рум. *секуи*, нем. *шкеп*;
аспар и за малка част от племето *аспарух*, *аспаруг*;
балкан и *балканджик* за малка част от племе : род *балкан*, по него *балканджия*.

Зетацизъм

Късно се явява в дублети срещу българизми с ротацизъм: *азак* : *арак* ‘крак’ при Закиев и Юманиде.

Издаване на гласното начало:

Ла Бас от *Ала Бас*, епоним като име на Симеон Велики при Паисий;
<*С*>*Паруш* срещу *Аспарух*.

Лексеми:

авус ‘пчелен восък’ при Ибн Фадлан, в оригинал с ламбдаизъм *авуш*;

алаш ‘боен кон’;

алп ‘герой, полубожество’, ДФ *алд*;

Амишире в итал. език от българите = ‘жито, хляб’, по Д’Амико;

армия, според българо-татарските булгаролози;

багатур, записано като титла на хазарите, у нас *богатир*, смятано за заемка от руски;

бал ‘мед’, записано при суварите;

балабан, ‘мечка’, смятано за турцизъм в бълг. език, но турските етимолози го приемат за българизъм в тур. език, Е. Баем – за българизъм; ако беше българизъм, щеше да **прегласи н** **болабан*, **балабан* и под.

Лични имена:

Най-зле представената антропонимна категория сред българизмите. Българите, записани в източниците, са били с имена епоними, вж.

Айдар, булг. име, букв. ‘осветен от луната’, запазено при народа българлък, различно от арм. *haudär* ‘лъв’;

Акака : *Акага*, на хазарка, бълг. *кака*;

Алкър, в булг. тюрки *Алкъз* (епиграфски паметник);

Алн Барс, български първенец в Банат, според хрониката Деяния на маджарите;

Алцек, в оригинал *Алчек*;

Анбал в надгробие (В. България).

Ануш, българ от хазарско време, вер. с начално пожелателно значение ‘да не умира, да оцелее’, заложено като булгаризъм в арм. *Ануш* (в арм. антропонимия с друго решение, Г. Дургарян. Именник, Еревена 1985, с. 96 и сл. като иранизъм);

Ардату на българ, в рунически надпис от Маянцкото градище, *Ару*, пак там;

Ата бай в надгробие (В. България), сега булг. ЛИ при българо-татарите *Атабай*;

Баки, българ, бежанец от Биляр в Унгария, според унг. хроника.

Съкращения

арм. – арменски, арменско

булг. – български, българско

бълг. – български, българско

гр. – гръцки, гръцко

груз. – грузински, грузинско

ДФ – друга форма

келт. – келтски, келтско

кум. – кумански, куманско

ЛИ – лично име

РИ – родово име

стб. – старобългарски, старобългарско

тур. – турски, турско

ФИ – фамлно име